

Inhoud

Terugkeer	7
De terugkeer en de filosofie	16
Christelijke erfenis en nihilisme	22
Menswording en secularisatie	28
Voorbij het geweld van de metafysica	34
Secularisatie: een gezuiverd geloof?	38
De permanente openbaring	41
Christendom en moderniteit	43
Ontmythologisering contra paradox: de zin van de <i>kenosis</i>	48
Ontmythologisering van de moraal	50
Ontmythologisering van de dogma's	53
Secularisatie: de <i>caritas</i> als grens	58
Het teruggevonden illuminisme	62
De inhoud van het geloof	66
Tussen haakjes: 'de morele kwestie'	69
Teruggaan waarheen?	74
Een 'gereduceerd' geloof	76
Secularisatie contra tragisch denken	80
De rede en de sprong	85
Wat zonde!	88
Postscriptum	95

Terugkeer

Lange tijd ben ik vroeg opgestaan om naar de mis te gaan, voordat ik naar school, kantoor of college ging. Zo zou dit boek kunnen beginnen, misschien onder toevoeging van de voor de hand liggende woordspeling dat het om een ‘recherche du temple perdu’ gaat. Maar mag ik me, afgezien van woordspelingen, dan wel de ik-vorm veroorloven? Ik realiseer me dat ik nooit in deze vorm geschreven heb, behalve als het om discussies, polemieken of ingezonden brieven ging. Maar nooit in teksten met een ‘professioneel’, kritisch of filosofisch karakter. Die vraag is hier aan de orde, zowel omdat in de volgende bladzijden weer de thema’s worden opgenomen uit een lang, tweestemmig interview dat Claudio Altarocca een jaar geleden voor het dagblad *La Stampa* met Sergio Quinzio en mij heeft afgenomen, en waarbij in de ik-vorm gesproken werd, alswel omdat het thema van religie en geloof noodzakelijkerwijs een ‘persoonlijke’ en geëngageerde schrijfwijze lijkt te vereisen. Ook al zal die schrijfwijze niet zo zeer verhalend en misschien niet altijd zo duidelijk tot een verhalend-gelovend ik te herleiden zijn.

Bovendien lijkt het me vanaf het begin nodig nauwkeurig aan te geven dat, als ik me tot het spreken en schrijven over geloof en religie zet, ik dat doe omdat ik denk dat het hier niet alleen om mijn eigen hernieuwde belangstelling voor dat thema gaat. Beslissend is dat ik een herleving van religieuze belangstelling waarneem in het intellectuele milieu waarin ik verkeer. Zeker, dat is een vage en ook nogal subjectieve reden, niet veel meer dan een indruk, maar door een poging te wagen die te rechtvaardigen en te documenteren maak ik al een begin met de behandeling van het onderwerp. De hernieuwde religieuze gevoeligheid die ik om mij heen ‘voel’, past in haar onbe-

paaldheid en ondefinieerbaarheid heel goed bij het 'ik geloof dat ik geloof' dat de rode draad van mijn betoog zal zijn.

Dus, een mengeling van individuele en door individuen als collectief beschouwde feiten. Het is waar dat ik in een fase van mijn leven ben gekomen waarin het vanzelfsprekend, voorzienbaar en zelfs enigszins banaal lijkt om zich opnieuw de vraag naar het geloof te stellen. Opnieuw te stellen, omdat het, althans voor mij, inderdaad gaat om een terugkeer naar een thematiek waarmee ik om zo te zeggen in mijn verleden verbonden ben geweest. Is het, tussen haakjes, mogelijk dat die van het geloof géén terugkerende kwestie zou kunnen zijn? Een goede vraag omdat, zoals uit wat volgt zal blijken, het mij juist voor de religieuze problematiek wezenlijk lijkt dat het altijd om de hervatting van een hoe dan ook al eerder opgedane ervaring gaat. In onze westerse cultuur, en misschien wel in elke cultuur, begint geen van ons bij nul als het om de kwestie van het religieuze geloof gaat.

De verhouding tot het heilige, tot God, de uiteindelijke redenen van het bestaan, die in het algemeen het onderwerp van de religie zijn — ik wijs er eens en vooral op dat ik zo vrij zal zijn deze termen te gebruiken zonder er een nauwkeurige definitie van na te streven, althans niet in een openbaar gesprek als dit —, zijn voor ons als een kern van bewustzijnsinhouden die zich weer aan ons voordoen, maar die we vergeten, opzij geschoven, begraven hadden in een niet echt onbewust gebied van onze geest. Soms hebben we die zaken met alle geweld afgewezen als een geheel van kinderlijke voorstellingen, of preciezer gezegd als zaken uit andere perioden van ons leven of zelfs als dwalingen waarvan we ons moesten ontdoen.

Ik blijf op deze kwestie van 'hervatting' hameren, omdat die te maken heeft met een van de thema's van het betoog dat ik wil houden, en waarin ik de 'secularisatie' wil belichten als wezenlijk kenmerk van een authentieke, religieuze ervaring. Welnu, secularisatie wijst juist en vooral op de oorspronkelijke verhouding tot een religieuze kern waarvan we ons verwijderd hebben, maar die desalniettemin actief blijft, ook al

is het in een ‘vervallen’, vervormde, tot zuiver wereldse termen teruggebrachte vorm. De gelovende gelovigen kunnen natuurlijk het idee van hervatting en terugkeer lezen als een teken dat het hier alleen gaat om het terugvinden van een oorsprong, die de afhankelijkheid van het schepsel van God zelf is. Wat mij betreft vind ik het even veelzeggend en belangrijk om niet te vergeten dat dit terugvinden ook de erkenning betekent van een noodzakelijkerwijs vervallen verhouding. Zoals in het geval van de zijnsvergetelheid waarover Heidegger spreekt, gaat het ook hier (analogie, allegorie; nogmaals, filosofische secularisatie van de religieuze boodschap?) niet zozeer om ons de vergeten oorsprong in herinnering te brengen door hem in alle opzichten weer aanwezig te stellen, maar om ons eraan te herinneren dat we hem altijd al vergeten zijn, en dat de herinnering aan die vergetelheid en die afstand de enige authentieke, religieuze ervaring is.

Maar hoe keert het religieuze — als het terugkeert, zoals ik denk — terug in mijn/onze ervaring van nu? Wat mij persoonlijk betreft, ik schaam me er niet voor om te zeggen dat mijn ervaring met de dood daarmee te maken heeft. De dood van geliefden met wie ik gedacht had een veel langere weg af te leggen, in sommige gevallen van mensen van wie ik altijd gedacht had dat ze naast mij zouden staan op het moment dat het mijn beurt zou zijn om heen te gaan, en die ik juist liefhad vanwege hun gave (vriendelijke ironie tegenover de wereld, aanvaarding van de beperkingen van elk levend wezen) om de dood zelf aanvaardbaar en leefbaar te maken (zoals in een regel van Hölderlin: ‘heilend, begeisterd wie du’ (uit het gedicht *Götter wandelten eins...*)).

Ook los gezien van dergelijke incidentele gebeurtenissen, heeft dat wat op een gegeven ogenblik in het leven het vraagstuk van de religie weer in het spel brengt, misschien juist met de fysiologie van rijping en ouder worden te maken. Het idee om volgens de droom van het Duitse idealisme ‘extern’ en ‘intern’ te laten samenvallen (dat was de definitie van het kunstwerk bij Hegel, maar uiteindelijk ook het werk van de

rede voor Fichte), dat wil zeggen, het feitelijk bestaan en zijn betekenis, wordt in de loop van het leven aangepast. Met het gevolg dat steeds meer belang wordt gehecht aan de hoop dat dit samenvallen, dat niet te verwezenlijken lijkt in de historische tijd en de tijdsspanne van een gemiddeld mensenleven, in een andere tijd te realiseren zou zijn. De postulaten van de onsterfelijkheid van de ziel en van het bestaan van God bij Kant zijn juist met een soortgelijk argument te rechtvaardigen. Als de inspanning om het goede te doen, om volgens de morele wet te handelen, zin heeft, moeten we in alle redelijkheid kunnen hopen dat het goede (dat wil zeggen het samengaan van deugd en geluk) verwezenlijkt wordt in een andere wereld, aangezien dat in deze duidelijk niet het geval is.

Ik ben er overigens niet helemaal van overtuigd dat afzien van het samenvallen van bestaan en betekenis in het hierna maals 'fysiologisch' zou zijn. Ik neig ertoe te geloven (zoals in het geval van de terugkeer van de religie die mij, behalve dat ze met mijn specifieke levenservaring verband houdt, een 'collectief' ervaringsfeit lijkt) dat het verlaten van de idealistische droom (zowel in de gebruikelijke als in de technisch-filosofische betekenis van het woord) ook en vooral met specifieke, historische omstandigheden samenhangt. Voor iemand wiens leven volledig zou samenvallen met een lang revolutionair proces van vernieuwing en enthousiaste opbouw van een wereld (ik herinner hier aan wat Sartre zegt over de 'groupe en fusion' in zijn *Critique de la raison dialectique*, Parijs 1960), zou dat afzien niet zo onvermijdelijk hoeven te zijn. Terwijl een dergelijke mogelijkheid niettemin absurd lijkt als je alleen aan de revolutie denkt (en dat is wat bij Sartre gebeurt, waar op de momenten van volheid van de 'groupe en fusion' een — noodlottig? — terugvallen volgt in de inertie van routine en bureaucratisering), zou ze niet zo ondenkbaar zijn in bijvoorbeeld het leven van een kunstenaar.

Hoe dat geenszins banale probleem ook wordt opgelost, ik kan mijn beleving van de aanhoudende discrepantie tussen bestaan en betekenis niet als een uitsluitend fysiologisch feit